

Agnieszka Teterycz-Puzio (Słupsk)

STATUS DZIELNICY MAZOWIECKIEJ W ŚWIETLE TRZYNASTOWIECZNYCH DOKUMENTÓW.

(Określenia *Masovia*, *ducatus*, *terra*, *provincia*,
territorium, *districtus*, *dominium*)

Mazowsze jako jednostka terytorialna – prowincja, pojawia się w źródłach pod koniec XI w. Pierwsza konkretna wiadomość dotycząca podziałów administracyjnych państwa pierwszych Piastów to informacja Galla Anonima o funkcjonowaniu w czasach Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego *sedes regni principales*, czyli stolic jednostek terytorialnych, utożsamianych z prowincją. Jak zauważył Janusz Bieniak na podstawie kroniki Galla można mówić na pewno o pięciu prowincjach: wrocławskiej, krakowskiej, sandomierskiej, wielkopolskiej i mazowieckiej¹, bowiem Gall wspominał o trzech *sedes regni principales* (Wrocław, Kraków, Sandomierz)² oraz o komesach zarządzających terytorium (Wrocław, Gniezno, Płock)³. Henryk Łowmiański uważał, że prowincji było sześć (wrocławska, krakowska, sandomierska, mazowiecka, wielkopolska, kujawska)⁴, podobnie sądził Józef Spors, jednak wśród sześciu zamiast

---

¹ J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII w. Cz. I. Tło działalności*, w: SPŚ, t. 2, 1982, s. 18, 20–21

² *Galli Anonimi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, w: MPH, s.n., t. II, II, 8, s. 74, 75.

³ Tamże, II, s. 55, 71, II, 16, s. 83, II, 38, s. 108.

⁴ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. IV, Warszawa 1974, s. 42–43.

kujawskiej podawał łączyczką⁵, zaś Stanisław Zajączkowski i Tadeusz Lalik byli przekonani o funkcjonowaniu prowincji: wrocławskiej, krakowskiej, sandomierskiej, mazowieckiej, wielkopolskiej, kujawskiej i łęczyckiej. T. Lalik dołączył jeszcze ósmą: poznańską⁶. Największą liczbę prowincji – bo aż piętnaście – podał Tadeusz Wasilewski, zaś na Mazowszu jako ośrodki prowincji wymienił Płock, Czersk lub Grójec⁷.

Najwłaściwsze Mazowsze to zdaniem Aleksandra Gieysztora obszar między Wisłą, Skrwą, krawędzią południowego Pojezierza Mazurskiego i Orzycem⁸. W okresie piastowskim – według opinii tego historyka – granice Mazowsza bieły od styku z rubieżą pruską nad górną Wkrą wzdłuż zalesionej doliny Skrwy ku jej ujściu do Wisły, pozostawiając po stronie kujawskiej (i dobrzyńskiej) grody w Rypinie i Dobrzyniu, a po mazowieckiej Sierpc. Następnie zmierzały na południowy zachód obejmując Puszczę Gostynińską. A. Gieysztor, opierając się na przekazie Galla, uznał mazowiecką przynależność Łowicza. Po dotarciu do Bzury powyżej Łowicza i osiągnięciu ujścia do niej Mrogi, granica bieгла wzdłuż lesistej doliny rzeki. Następnie obejmując całą zlewnię rzeki Rawki dochodziła powyżej Łęgonic do Pilicy i zagarniała prawobrzeżną jej zlewnię pokrytą Puszczą Stromiecką, czyli późnośredniowieczne Zapilcze aż do ujścia Radomierzy do Wisły. Granica przebiegała następnie puszciami (w XIV w. nazwa Polesie) na północny-wschód wododziałem na południe od rzeki Wilgi i źródłami dopływów Bugu, aż do Liwca w górnym jego biegu. Z kolei bieгла tą rzeką w dół, do jej ujścia do Bugu, a następnie prawym brzegiem Bugu w górę tej rzeki aż do Nura. Następnie przebiegała jako rubież z Rusią przez lasy i bagna na północny-wschód aż do styku z Jaćwieżą i w pobliżu dzisiejszego Grajewa granica mazowiecka zawracała ku południowemu-zachodowi aby iść puszciami trzymając się źródeł kolejnych dopływów Narwi⁹. W XIII w. granica mazowiecko-małopolska bieгла wzdłuż brzegu

---

⁵ J. Spors *Podział dzielnicowy Polski według statutu Bolesława Krzywoustego ze szczególnym uwzględnieniem dzielnic seniorackiej*, Słupsk 1978, mapa nr 2.

⁶ S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, CPH, t. 7, 1955, s. 291–298; T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, *Studia z Dziejów Osadnictwa*, t. 5, 1967, s. 13–15.

⁷ T. Wasilewski, *Poland's administrative structure in early Piast times. Castra ruled by comites as centres of provinces and territorial administration*, *Acta Poloniae Historica*, t. 44, 1981, s. 5–31.

⁸ A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X–połowa XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, pod red. A. Gieysztora i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 95.

⁹ A. Gieysztor, op. cit., s. 87–88. Por. G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 25–39.

rzeki Liwiec, odbijając na południowy-zachód, przy księstwie sandomierskim zostawiała Łaskarzew. Przekraczała Wisłę, pozostawiając Świerże Górne w granicach Małopolski, zaś Grabów i Magnuszew w granicach Mazowsza i w okolicach miejscowości Siekluka łączyła się z Pilicą, dalej biegnąc wzdłuż niej¹⁰. Siekluka nad dolną Pilicą za panowania Kazimierza Sprawiedliwego znajdowały się w jego dzielnicy, dopiero w czasach Konrada Mazowieckiego znalazły się w granicach Mazowsza¹¹. Przejściowe zmiany w przebiegu granicy południowej miały miejsce w okresie walk o Małopolskę po śmierci Leszka Białego, między Konradem Mazowieckim a innymi książętami polskimi, oraz w latach osiemdziesiątych XIII w. (okręg sieciechowski)¹².

Mazowsze na mocy umowy sukcesyjnej dostało się Bolesławowi Kędzierzawemu, którego rządy wewnętrzne znamy z nielicznych śladów źródłowych. Zdaniem J. Sporsa na mocy statutu z 1138 r. do mazowieckiej dzielnicy Bolesława Kędzierzawego należały także Kujawy¹³, chociaż niektórzy historycy nie podzielili tej opinii i opowiedzieli się za późniejszym przyłączeniem Kujaw do księstwa mazowieckiego¹⁴. W II połowie XII w. pojawił się pierwszy *Masovie palatinus* – Żyro¹⁵ (na urzędzie w latach 1161?–1187)¹⁶. Po śmierci Bolesława Kędzierzawego Żyro sprawował opiekę nad małoletnim Leszkiem i jego dzielnicą w imieniu jego stryja Kazimierza Sprawiedliwego. Leszek uległ namowom Żyry i Mieszka III i zapisał swą dzielnicę synowi księcia wielkopolskiego Mieszkowi, ale decyzję cofnął¹⁷. Po bezpotomnej śmierci Leszka Mazowsze przeszło w ręce Kazimierza Sprawiedliwego.

Około 1197–1200 rządy w dzielnicy mazowiecko-kujawskiej objął, pod opieką wojewody Krystyna z Gozdowa, młodszy syn Kazimierza,

---

¹⁰ A. Teterycz-Puzio, *Geneza województwa sandomierskiego. Terytorium i miejsce w strukturze państwa polskiego w średniowieczu*, Słupsk 2001, s. 88–89.

¹¹ CDMG, nr 212.

¹² A. Teterycz-Puzio, op. cit., s. 82–86

¹³ J. Spors, op. cit., s. 51–72.

¹⁴ H. Rutkowski, *Zajęcie Kujaw przez Mieszka Starego*, w: SPŚ, t. 5, 1992, s. 115–116. Badacz ten za T. Wojciechowskim, *Szkice historyczne XI w.*, Warszawa 1951, s. 311 i H. Łowmiańskim, *Początki Polski*, t. VI/1, Warszawa 1985, s. 141–145, głosił pogląd o przynależności Kujaw do dzielnicy senioralnej.

¹⁵ *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S. M. Szacherska, t. I, Warszawa 1975, nr 3.

¹⁶ W. Semkowicz, *Ród Powatów*, Sprawozdania z Posiedzeń PAU, 1914, nr 3, s. 19.

¹⁷ O zapisie na korzyść Mieszka, syna Mieszka Starego zob. *Magistri Vincentii dicti Kadubek Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, w: MPH s.n., t. IV, XIII, s. 154–155 i ostatnio A. Gieysztor, op. cit., s. 120–121.

Konrad I. Podczas jego rządów Mazowsze wyodrębniło się jako samodzielne księstwo. Ujawniły się też tendencje do wewnętrznych podziałów, zaczęło rosnąć np. znaczenie Czerska, dzięki swemu południowemu położeniu lepiej zabezpieczonego od najazdów plemion pruskich i jaćwieskich niż Mazowsze północne z Płockiem. Początkowo jednym z głównych celów polityki Konrada stało się właśnie zabezpieczenie północnego Mazowsza przed najazdami Prusów. Doradcą młodego księcia w pierwszej fazie jego samodzielnego rządów był wojewoda Krystyn. To on zainicjował osadnictwo rycerstwa na ziemi dobrzyńskiej, co miało stanowić zaporę przeciwko naporowi Prusów w kierunku Mazowsza¹⁸. Po śmierci wojewody Prusowie najechali Mazowsze w l. 1219, 1220 i 1222. Dopiero w 1222 r. doszło do wyprawy Konrada, Henryka Brodatego i Leszka Białego na Prusów, a podczas kolejnej wyprawy rok później zdołano przywrócić polskie panowanie na ziemi chełmińskiej¹⁹.

Do 1227 r. Konrad koncentrował się na walce z Prusami. Zmiana linii politycznej księcia nastąpiła po śmierci Leszka Białego, kiedy Konrad włączył się do walki o tron krakowski. Wyrazem jego szerokich ambicji politycznych jest np. napis na pieczęci używanej od początku l. trzydziestych XIII w.: S' CONRADI DUCIS CRACO[VIE MAZ]OVIE SANDOMIRIE LANCIETIE²⁰. Zdaniem Zenona Piecha spośród pieczęci książęcych najpełniej majestat księcia wyrażała pieczęć piesza przedstawiająca rycerza w pełnej zbroi z podniesionym mieczem w prawej ręce i tarczą i proporcem w lewej²¹. W dokumentach Konrad najczęściej występował z tytułem *dux Mazovie* lub *dux Mazovie et Cuiawie* czasami jako *dux Cujavie*, dopiero od 1241 r. używał tytułu: *książę krakowski i łęczycki*. W okresie walki o Kraków Konrad zaczął dopuszczać synów do rządów w poszczególnych częściach swojej dzielnicy, co niekoniecznie musi być jednoznaczne z uznaniem ich pełnej samodzielności²². W 1230 r. Konrad wydzielił Bolesławowi

---

¹⁸ M. Syska, *Krystyn*, w: PSB, t. 15, 1970, s. 492

¹⁹ J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń 1968, zob. ostatnio M. Wilamowski, *Konrad I Mazowiecki*, w: *Piastowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1999, s. 259.

²⁰ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich, cz. 1, Doba piastowska*, Kraków 1899, s. 73, nr 80. Szeroko na ten temat S. K. Kuczyński, *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Ossolineum 1978, s. 278–283.

²¹ Z. Piech, *Ikonaografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 25–26. O pieczęciach Konrada zob. F. Piekosiński, op. cit., nr 35, 39, 54, 59, 80, 87, 121, 129 i S. K. Kuczyński, op. cit., nr 1–8.

²² Zob. J. Szymczak, *Udział synów Konrada I Mazowieckiego w realizacji jego planów politycznych*, RŁ, t. 29, 1980.

księstwo sandomierskie, zaś Kazimierz Kujawy²³. Kiedy Konrad został zmuszony do zwrotu Sandomierza Grzymisławowi, swemu synowi Bolesławowi darował księstwo sieradzkie, zdobyte w pierwszej fazie długoletnich walk o Kraków. Bolesław jako *dux Zyrrazie* wystąpił w dokumencie z 1233 r.²⁴, chociaż rok później użył tytułu księcia mazowieckiego²⁵. W 1236 r. na zjeździe w Dankowie Konrad wytyczył granicę między posiadłościami obu starszych synów²⁶. Kazimierz otrzymał Kujawy a Bolesław Mazowsze północne z Płockiem, zaś ziemię łączycko-sieradzką i Mazowsze czerskie Konrad ostatecznie zatrzymał dla siebie. Przeniósł się też do centralnie położonej Łęczycy, co być może było związane z nowym kierunkiem jego polityki, której celem było opanowanie Krakowa. Najprawdopodobniej Konrad w Dankowie formalnie uznał samodzielność Bolesława i Konrada, jednak jego dyskretną kontrolę nad synami może sugerować chociażby występowanie w ich otoczeniu, ludzi znanych wcześniej jako urzędnicy Konrada²⁷. Po śmierci Konrada nastąpił podział Mazowsza, rozpoczął się proces jego partykularyzacji. Ziemia łączycko-sieradzka połączyła się z Kujawami, zaś Mazowsze płockie w 1248 r., kiedy zmarł Bolesław, dostało się w ręce jego brata Siemowita I, od 1247 r. księcia czerskiego, który stał się właściwym protoplastą mazowieckiej linii Piastów²⁸. Wówczas też Mazowsze północne i południowe znalazło się w ręku jednego księcia. Niecała jednak dzielnica Bolesława przypadła najmłodszemu z braci. W ziemi dobrzyńskiej już w 1248 r. rządził Kazimierz. Wzajemne uznanie przez obu synów Konrada stanu posiadania nastąpiło około 1249 r. (w grudniu Siemowit obecny był na zjeździe w Inowłodziu w dzielnicy Kazimierza)²⁹. Kazimierz zainicjował linię książąt kujawskich i łączycko-sieradzkich³⁰. Na Mazowszu, po śmierci Siemowita I w 1262 r.,

---

²³ J. Powierski, *Wydzielenie Kujaw Kazimierzowi Konradowicowi (połowa 1230 r.)*, RŁ, t. 40, 1993.

²⁴ KDP, t. I, nr 23.

²⁵ KDW, t. I, nr 127; KDP, t. I, nr 27 (CDMG nr 350).

²⁶ CDMG nr 361.

²⁷ O otoczeniu Konrada i jego synów J. Piętka, *Urzędnicy i świeckie otoczenie książąt mazowieckich do połowy XIII w.*, w: SPŚ, t. 1, 1981, s. 128–154. W świetle jego badań jako urzędnicy Konrada a następnie jego synów wystąpili np. Barto podkomorzy na dworze Konrada I i następnie Bolesława I od 1237 do 2 V 1239 oraz Klimasz (Klomens), podsedek Konrada a następnie Bolesława.

²⁸ M. Wilamowski, *Siemowit I*, w: *Piastowie*, s. 267–270.

²⁹ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne (połowa XIII–połowa XIV w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, s. 177–178.

³⁰ S. A. Sroka, *Kazimierz I*, w: *Piastowie*, s. 201–202.

panowali jego synowie: Konrad II w dzielnicy płockiej i Bolesław II w dzielnicy czerskiej. W 1294 r., kiedy zmarł Konrad II, Mazowsze zostało ponownie czerszone przez jego brata Bolesława II i pod jego władzą przetrwało do 1313 r.³¹

Podziały Mazowsza w okresie rozbitcia dzielnicowego oraz procesy, które towarzyszyły owym podziałom znalazły odbicie w terminologii stosowanej w odniesieniu do Mazowsza i jego składowych części. Ogólnym terminem, często znaczącym więcej niż poszczególne księstwo dzielnicowe, było określenie *Mazouia*. Jego geneza związana była prawdopodobnie z podziałami administracyjnymi państwa pierwszych Piastów, kiedy funkcjonowała prowincja mazowiecka, a może nawet z podziałami przedpiastowskimi. Jan Tyszkiewicz wspominał o plemieniu Mazowszan, którego częściami składowymi były małe plemiona. Jedność Mazowsza w VI–X w. argumentował zarówno istnieniem związków osadniczych, jak i geograficznym położeniem tego terytorium³².

Po raz pierwszy (pomijając dokumenty niepewne, jak falsyfikat mogliński³³) termin *Mazovia* został użyty przez Innocentego II w 1133 r., kiedy ten wymienił polskie biskupstwa, m.in. mazowieckie (płockie), oddając je pod zwierzchnictwo arcybiskupstwa miśnieńskiego³⁴. W kilka lat później Robert, biskup wrocławski, nadając klasztorowi NMP budowanemu przez Piotra Włosta kaplicę św. Michała wspominał o panowaniu polskich książąt *Wladislao in Cracouia, Boleslao in Mazouia, Misicone in Poznania*³⁵. Również w okresie rozbitcia dzielnicowego ten termin jest w powszechnym użyciu. Grzegorz IX w dokumencie z 1228 r. mówił o walce Zakonu Krzyżackiego z Prusami *in Mazovia*³⁶, a w 1232 r. potwierdził swobody nadane Kościołowi płockiemu przez księcia Konrada *in tota Mazouiensi*³⁷. W akcie Guntera biskupa płockiego z lat około 1228–1235 dla braci z Dobrzynia jest wzmianka o prześladowaniu ludności przez Prusów *in Mazovia*³⁸. Legat papieski użył w dokumencie z 1240 r. określenia *Mazouia* w kontekście dziedzictwa polskich książąt³⁹, zaś

---

³¹ M. Wilamowski, *Bolesław II*, w: *Piastowie*, s. 277.

³² J. Tyszkiewicz, *Mazowsze we wczesnym średniowieczu (połowa XVI–połowa X w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, s. 80, 84.

³³ CDMG, nr 22.

³⁴ Tamże, nr 54.

³⁵ KDS, t. I, nr 16.

³⁶ CDMG, nr 258.

³⁷ Tamże, nr 320.

³⁸ Tamże, nr 265.

³⁹ Tamże, nr 402.

papież Aleksander VI w 1257 r. wspominał o *nobilites viris Cuiavie de Calix ac Masovie et nonnullus aliis ducibus ac baronibus dicte provincie*⁴⁰. W ugodzie zawartej między biskupem plockim Andrzejem i kapitułą plocką a mistrzem pruskim Zakonu Krzyżackiego Gerhardem z 1257 r. jest mowa o posiadłościach biskupstwa plockiego *in terra Lubevie Mazouie finibus contiguos*⁴¹. Powyższe przykłady sugerują, że władze kościelne najdłużej używały pojęcia *Masovia* w znaczeniu Mazowsza przeddzielnicowego.

W okresie panowania Konrada, zarówno w jego dokumentach jak i niektórych aktach wystawianych przez jego synów, *Masovia* najczęściej oznaczała niepodzielone jeszcze Mazowsze. Konrad jako książę krakowski, mazowiecki i łęczycki wystawiając dokument w 1231 r. dla Kościoła plockiego wspominał o *cleri tocius Mazouie*⁴². Książę kujawski Kazimierz w 1233 r. użył określenia *Mazovia* lokalizując położenie jednego z grodów: *castellum de Mazouia, nomine Unezir*⁴³. Później również były okresy, kiedy Mazowszem władał jeden książę, co natychmiast znajdowało odzwierciedlenie w określeniach dotyczących tej dzielnicy. Siemowit, książę Mazowsza i ziemi czerskiej, gdy w 1257 r. podjął zobowiązanie wobec biskupa plockiego Andrzeja przestrzegania immunitetu dóbr kościelnych, zwrócił się do duchowieństwa *całego Mazowsza*⁴⁴. Można przypuszczać, że *Mazouia* pełniła podwójną rolę. Podczas panowania Konrada I, czasami też po jego śmierci (w momencie zjednoczenia dzielnicy), pod pojęciem *Mazouia* rozumiano prowincję mazowiecką z czasów przeddzielnicowych. Po śmierci Konrada I termin ten pojawiał się rzadko i zwykle oznaczał konkretną część Mazowsza: czerską lub plocką, np. można przypuszczać, że pod określeniem *princeps Mazouie* użytym w stosunku do Bolesława przez Kazimierza, księcia łęczyckiego i kujawskiego z 1255 r., kryła się plocka część Mazowsza⁴⁵.

Z dokumentów nie znikła również *provincia* używana w okresie przeddzielnicowym, chociaż w porównaniu z innymi terminami występowała stosunkowo rzadko i zwykle w I połowie XIII w. *Provincia Mazovie*

---

⁴⁰ KDW, t. I, nr 358.

⁴¹ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa (dalej cyt. NKD), t. II, Wrocław 1989, nr 33.

⁴² Tamże, nr 309–310.

⁴³ Tamże, nr 328.

⁴⁴ Tamże, nr 29.

⁴⁵ DKM, nr 15, s. 81.

pojawiła się w sfałszowanym dokumencie Konrada I z około 1228–1235 dla rycerzy zakonnych⁴⁶. Konrad, wystawiając około 1228–1232 postanowienie, przywracające zwyczaj składania na obszarze całego biskupstwa płockiego dziesięcin w snopach, powołał się na *consuetudinem provincie Mazovie*⁴⁷. Można przypuszczać, że termin nawiązywał do podziałów administracyjnych państwa pierwszych Piastów. *Provincia* występowała sporadycznie w II połowie XIII w., np. *provincia Cynrensis* w tytularturze księcia Siemowita w 1256 lub 1257⁴⁸. Użycie pojęcia *provincia* w stosunku do części Mazowsza było wynikiem jego podziału, a jednocześnie może sugerować wczesną odrębność ziemi czerskiej (T. Wasilewski wymieniał prowincję czerską już w czasach Galla Anonima)⁴⁹. Termin ten spotykamy jeszcze w 1303 r., w akcie legata Stolicy Apostolskiej Mikołaja wystawionym w Bratysławie, zatwierdzającym nadanie kanonika płockiego Wolkmara na rzecz kapituły płockiej. Wymienione wsie zlokalizowane w *provincji mazowieckiej*, położone były w okolicy Płocka⁵⁰. Jednak ten przypadek nie świadczy o powszechnym użyciu pojęcia *provincia*, bowiem zarówno osoba wystawcy jak i miejsce wystawienia dokumentu sugerują powierzchowną znajomość używanej wówczas terminologii.

W podobnym znaczeniu terytorialnym (księstwa dzielnicowego) jak *Mazouia* czy *provincia* funkcjonowało pojęcie *ducatu Mazouiensis*. W akcie z około 1228?–1232 *ducatu* odnosi się do wszystkich posiadłości Konrada (także kujawskich), bowiem jako książę mazowiecki i kujawski przywrócił zwyczaj składania dziesięcin w snopach na terenie biskupstwa płockiego (zastrzegł składanie dziesięcin *in ducatu meo*)⁵¹. To określenie znajduje się także w akcie arcybiskupa gnieźnieńskiego oraz biskupów poznańskiego i kujawskiego dotyczącym powyższego dokumentu Konrada⁵². Termin *księstwo* został użyty również przez księcia Konrada I i jego synów w 1239 r., gdy poświadczali swobody Kościoła płockiego *in ducatu Mazouie*⁵³, zapewne ujmując pod tym słowem całość Mazowsza.

---

⁴⁶ CDMG, nr 266 (*względem Boga i zbawienia duszy mojej i prowincji Mazowsza*)

⁴⁷ Tamże, nr 267 (zob. też *Iura Masovie Terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, wyd. J. Sawicki, t. I, Warszawa 1972, nr 1). Por. G. Myśliwski, op. cit., s. 396.

⁴⁸ NKDM, nr 34; KDP, t. II/1, nr 83.

⁴⁹ T. Wasilewski, op. cit., s. 20, 30–31.

⁵⁰ *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863 (dalej cyt. KDKM), nr 48; NKD nr 113.

⁵¹ Zob. przyp. 47.

⁵² CDMG, nr 268.

⁵³ Tamże, nr 396.

Ale już Bolesław I ksiązę mazowiecki potwierdzając swobody kościoła plockiego *in ducatu Mazouiensi* w 1239 r. miał na myśli swoją (plocką) część Mazowsza⁵⁴. Pojęcie *ducatus nostri* zostało użyte również przez Bolesława II księcia mazowieckiego w 1278 r.⁵⁵ i w 1298 r.⁵⁶ W pierwszym przypadku, zważywszy, że władał wówczas czerską częścią Mazowsza, należy przyjąć, iż tego obszaru dotyczy powyższy termin, zaś w 1298 pojęcie *ducatus* raczej odnosi się do całego Mazowsza, które Bolesław zjednoczył w 1294 r.

W dokumentach Konrada i jego synów pojawia się nie tylko *księstwo mazowieckie*, ale także *księstwo łęczyckie* i *księstwo kujawskie*. Konrad I jako ksiązę krakowsko-łęczycki potwierdzając w 1242 r. przywileje arcybiskupstwa i biskupstw użył terminu *ducatus*, kiedy wspominał o poddanych biskupstwa kujawskiego w *księstwie łęczyckim* i *księstwie mazowieckim*⁵⁷. Jego syn Kazimierz, ksiązę kujawski i łęczycki w dokumencie z 1252 r. obdarzył immunitetem wsie *in ducatu Cijavie*⁵⁸. *Ducatus nostri* oznaczał księstwo sieradzkie w dokumencie księcia sieradzkiego Leszka Czarnego z 1265 r.⁵⁹ Kazimierz, ksiązę kujawski i łęczycki lokalizując jedną z wsi biskupa plockiego w 1252 r. użył określenia *willa que Zandyno nuncupatur in ducatu Cujavie*⁶⁰, co ciekawe, w tym samym dokumencie w podobnym znaczeniu pojawia się zwrot *in districtu Cuyauie*. Być może *ducatus* użyto dla podkreślenia władzy książęcej, zaś *districtus* jako termin zdecydowanie służący lokalizacji w rozumieniu przestrzennym. Powyższy przykład może też świadczyć o pewnej płynności pojęć. Syn Kazimierza, Władysław Łokietek jako ksiązę sieradzki i kujawski o swoim księstwie pisał *ducatus*⁶¹ lub *terra*⁶².

Ducatus oznaczał więc samodzielną strukturę polityczną: *ducatus Masoviensis*, *ducatus Lanciencensis*, *ducatus Cujaviensis*. Po wydzieleniu przez Konrada dzielnic synom terminy: *Masovia*, *provincia Masoviensis*, *ducatus Masoviensis* zaczęły odnosić się do mniejszych obszarów niż Mazowsze w granicach przeddzielnicowych. W l. trzydziestych pojawiło się też w dokumentach *księstwo kujawskie* oraz świeżo przyłączone *księstwo łęczyckie*.

---

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ KDP, t. I, nr 58.

⁵⁶ KDK, nr 43.

⁵⁷ CDMG, nr 427.

⁵⁸ KDP, t. II/2, nr 444.

⁵⁹ Tamże, t. 1, nr 51

⁶⁰ KDK, nr 20

⁶¹ KDP, t. II, nr 84.

⁶² Tamże, t. I, nr 84.

Odpowiednikiem terminu *ducatus* w znaczeniu odrębnej struktury politycznej, zdaniem Kazimierza Orzechowskiego, była w XIII w. *terra*. W świetle jego badań, prowadzonych głównie na podstawie dokumentów dotyczących Małopolski i Wielkopolski, określenie *terra* było cechą Polski dzielnicowej i najczęściej oznaczało księstwo dzielnicowe⁶³. Jednak było też używane w różnych kontekstach na określenie historycznie wyodrębnionego obszaru, stanowiącego jednostkę terytorialnego podziału państwa mniejszą niż *ducatus*⁶⁴. Spostrzeżenia K. Orzechowskiego można odnieść także do Mazowsza. Konrad Mazowiecki używał terminu *terra*, gdy miał na myśli swoje księstwo, ale także w odniesieniu do ziem wyznaczonych synom: Bolesławowi i Kazimierzowi w 1236 r.⁶⁵ Zapewne w znaczeniu dzielniczy mazowieckiej obejmującym wszystkie ziemie, które odziedziczył Konrad, *terra* wystąpiło w dokumencie z 1237 r. dla zakonu dobrzyńskiego, gdzie Konrad jako księżę mazowiecki i kujawski użył sformułowania *terra scilicet Mazovia*, w kontekście walki z heretykami i Prusami⁶⁶. W 1242 r., kiedy zatwierdził przywileje arcybiskupa i biskupa płockiego, używając *terrae* miał na myśli wszystkie swoje posiadłości – nie tylko Mazowsze⁶⁷. Jego syn, Bolesław księżę mazowiecki, stosując pojęcie *terra Mazovia* w dokumencie z 1244 r. dla Racibora i Alberta myślał zapewne o części Mazowsza wydzielonej mu przez ojca⁶⁸.

Po przeprowadzeniu przez Konrada podziału swojego księstwa między siebie i synów *terra* też oznaczała księstwo dzielnicowe, ale mniejsze niż *terra* z początku rządów Konrada. Jako władztwo poszczególnych książąt mazowieckich *terra* została użyta przez biskupa płockiego Piotra w 1237 r., kiedy w obecności książąt Konrada i Bolesława wspominał o swobodnym przejściu *tam per terram duci Konradi quam etiam per terram Ducis Boleslai*⁶⁹. W podobnym znaczeniu *terra* została użyta przez Konrada Mazowieckiego i jego synów Kazimierza i Bolesława w 1239 r., gdy wspominali o najazdach Prusów na ich ziemie⁷⁰. Książę kujawski i łęczycki Kazimierz w 1263 r. pozwolił na wolne przejście

---

⁶³ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich do końca XIV w.*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 612, Prawo nr 56, 1985, s. 27.

⁶⁴ Tamże, s. 30.

⁶⁵ CDMG, nr 361.

⁶⁶ Tamże, nr 366

⁶⁷ Tamże, nr 427.

⁶⁸ Tamże, nr 448

⁶⁹ Tamże, nr 362.

⁷⁰ Tamże, nr 396.

ludziom udającym się do dóbr biskupa płockiego przez *swoje ziemie*⁷¹. W znaczeniu księstwa kujawskiego pojęcia *ziemia* użył Władysław Łokietek w 1295 r., lokalizując położenie wsi Konary (*in terra Cuijaviensi situata*)⁷².

Terra często występuje także w bardzo ogólnikowym znaczeniu np. w dokumentach biskupa płockiego z około 1228–1235? dla braci z Dobrzynia jest mowa o Dobrzyniu i okolicznych *ziemiach*⁷³, zaś w akcie Konrada dla arcybiskupstwa z 1242 r. o wzmocnieniu starych zamków dla obrony *ziemi*⁷⁴. Podobnie znaczenie przybrał ten termin w dokumencie księcia mazowieckiego Bolesława z 1279 r. potwierdzającym immunitet katedry płockiej⁷⁵.

W tytulaturze książąt mazowieckich często była wyróżniona ziemia czerska, np. *Semouitus Dei gracia Dux Mazouie et terre Czyrnensis*⁷⁶, *Semovitus dux Mazouie et provincie Cyrnensis*⁷⁷, *Semouitus Dei gracia Dux Mazouie et de Czyrnnsk*⁷⁸ czy też *Boleslaus dux Mazovie et dominus Cyrnensis*⁷⁹, bądź *Conradus Dei gracia dux Mazouie et terre Czyrnensis*⁸⁰. Ewa Suchodolska wyjaśniała powyższe zjawisko faktem, iż termin *Mazowsze* oznaczał wyłącznie Mazowsze północne, dlatego stan posiadania książąt znalazł odbicie w dwuczłonowej tytulaturze stosowanej na pieczęciach i dokumentach, gdzie oba elementy były wyłączające się i równorzędne, zaś nadrzędność pojęcia *Mazowsza* w stosunku do *Czerska* w tytulaturze pojawiła się dopiero w I połowie XIV w.⁸¹ Jednak Bolesław w 1286 r. również *Płock* wyróżnił w swojej tytulaturze: *Boleslaus dux Mazouie et dominus Plociensis*⁸², co jednak zdaniem Suchodolskiej świadczyło o chęci podkreślenia uprawnień do Płocka i związane było z walkami prowadzonymi przez Bolesława ze starszym bratem⁸³.

---

⁷¹ KDK, nr 31; NKD, nr 47; także w dokumencie z 1255 r. *in nostra terra Lanciensis* KDP, t. II/1, nr 64.

⁷² KDP, t. II/1, nr 158.

⁷³ CDMG, nr 265, 266

⁷⁴ KDP, t. 2, cz. 1, nr 32

⁷⁵ NKD, nr 62.

⁷⁶ KDP, t. I, nr 47; KDK, nr 27; NKD, nr 15.

⁷⁷ NKD, nr 34; KDP, t. II/1, nr 83.

⁷⁸ NKD, nr 6; KDP, t. I, nr 45.

⁷⁹ KDK, nr 43, 46.

⁸⁰ NKD, nr 68.

⁸¹ E. Suchodolska, op. cit., s. 185.

⁸² NKD, nr 76.

⁸³ E. Suchodolska, op. cit., s. 186.

Jak widać, na określenie jednego terytorium w podobnym kontekście używano różnych terminów, np. *terra i provincia*, zaś *terra* w przypadku *ziemi czerskiej* oznaczało obszar wyodrębniony w bezpośredniej lub odleglejszej przeszłości jako polityczna struktura. Teresa Kiersnowska wskazywała na odrębność w XIII w. – sięgającą być może XII w. – obszaru Mazowsza południowego, który stanowił jednostkę zarówno zarządu kościelnego, jak i świeckiego: archidiaconatu, wchodzącego w skład biskupstwa płockiego, chociaż jej zdaniem objęcie tego obszaru nazwą „cherskie” mogło nastąpić dopiero po podziale dzielnicy przez Konrada I, kiedy to Czersk został stołecznym grodem południowego Mazowsza, ze scentralizowanym w nim aparatem zarządzania⁸⁴.

W znaczeniu jednostek przestrzennych w mniejszej skali *terra* została użyta w 1295 r. przez Bolesława II, kiedy ten potwierdził swobody wsi: *Mylenczyno in Varsoviensi et Popyen in Ravensi terris* na rzecz Wawrzyńca⁸⁵. Wniosek taki nasuwa się w kontekście dokumentu Konrada II z 1289 r., dotyczącego nadania wsi Miedzyszyno *in districtu Varszauiensi* kościołowi w Błoniu⁸⁶. Analiza położenia powyższych miejscowości wskazuje użycie *districtus* w znaczeniu najbliższej okolicy, zaś *terra* miałyby szerszy zasięg terytorialny. *Terra* w świetle badań K. Orzechowskiego w dokumentach małopolskich oznaczała też kasztelanię⁸⁷. W takim znaczeniu użył tego terminu Konrad jako książę łęczycki w 1239 r. Nadając przywileje mieszkańcom kasztelanii wólborskiej wyrzekł się jako władca *tej ziemi* określonych powinności⁸⁸.

W dokumentach związanych z Mazowszem lub jego książętami często występuje *terra Chelmensi*, której przynależność do księstwa Konrada była epizodyczna, bowiem ziemia chełmińska odbita przez niego z rąk Prusów została nadana Zakonowi Krzyżackiemu. W akcie papieża Honoriusza III z 1223 r. była mowa o nadaniach Konrada dla biskupstwa płockiego *in terra Culmensi*⁸⁹, zaś w sfałszowanym dokumencie Konrada dla Zakonu Krzyżackiego o darowiźnie dla Zakonu⁹⁰, Podobnie Kazimierz książę kujawski w 1238 r. wspominał o braciach z Zakonu Krzyżackiego

---

⁸⁴ T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV w. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986, s. 12.

⁸⁵ KDKM, nr 41.

⁸⁶ Tamże, nr 39.

⁸⁷ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich*, s. 52

⁸⁸ CDMG, nr 390.

⁸⁹ Tamże, nr 221.

⁹⁰ Tamże, nr 264.

w *ziemi chełmińskiej*⁹¹. W zbliżonym kontekście – obszar, który należał do książąt mazowieckich, a następnie dostał się w ręce Krzyżaków – wystąpił termin *ziemia lubawska* w dokumentach Konrada z 1242 r.⁹² oraz Kazimierza z 1255 r.⁹³ skierowanych do Krzyżaków (o podziale *ziemi lubawskiej* na podstawie układu zawartego niegdyś przez biskupa Chrystiana z Zakonem Krzyżackim). *Terra Lubevie* wystąpiła też w aktach dostojników kościelnych⁹⁴.

Ziemię: chełmińską i płocką określano także jako *territorium*, co może świadczyć o płynności znaczeniowej obu pojęć w omawianym okresie. *De omnibus terris in Culmensi territorio* mówił dokument biskupa pruskiego Chrystiana z 1230 r.⁹⁵ Chrystian w 1231 r. potwierdził nadania dla Krzyżaków *in territorio Chulmensi*⁹⁶. Także w najprawdopodobniej sfałszowanym dokumencie Konrada dla Krzyżaków został użyty termin *Chelmensi territorium*⁹⁷. Bolesław, książę mazowiecki w 1244 r. nadał Racibirowi i Albertowi Kelbowo *in territorio Plocensi*⁹⁸. W powyższych przypadkach *territorium* funkcjonowało jako jednostka podziału terytorialnego. Natomiast w znaczeniu okolicy Konrad I użył w 1236 r. określenia *territorium* wyznaczając granicę między ziemiami synów: Kazimierz otrzymał m.in. zamek Kikol z całym *terytorium* przynależnym do niego aż do miejsca zwanego Kamen⁹⁹. W wąskim znaczeniu posłużył się powyższym zwrotem Kazimierz, książę łączycycki i kujawski w 1248 r. w kontekście okolic rzeki Łopnicy i jeziora Łępno Wielkie¹⁰⁰.

Określenie *territorium* w opinii K. Orzechowskiego było przez cały czas swego funkcjonowania opisowe i znaczeniowo płynne, najczęściej oznaczało bezpośrednie okolice pewnej miejscowości, odgrywając przejściową

---

⁹¹ Tamże, nr 377. Także w dokumentach innych książąt, np. wielkopolskich, występował powyższy termin, zob. dokument Władysława Odonica z 1238 r.: KDW, t. 1, nr 207.

⁹² CDMG, nr 430.

⁹³ DKM, nr 15, s. 81.

⁹⁴ W ugodzie zawartej w 1257 r. między biskupem płockim Andrzejem i kapitułą płocką a Zakonem Krzyżackim (NKDM, nr 33), oraz w akcie biskupa chełmińskiego Wernera z 1289 r., potwierdzającym nadanie biskupowi płockiemu Tomaszowi i kapitule płockiej 300 łanów w *ziemi lubawskiej* (KDK, nr 38).

⁹⁵ CDMG nr 282.

⁹⁶ Tamże, nr 304.

⁹⁷ Tamże, nr 296.

⁹⁸ Tamże, nr 448.

⁹⁹ Tamże, nr 361.

¹⁰⁰ KDP, t. II/1, nr 41.

rolę między kasztelaniami i dystryktem¹⁰¹. Zdaniem tego badacza, na znaczenie jednostki małego podziału w odniesieniu do Małopolski i Wielkopolski używano w XIII w. nazwy *castellania*, chociaż już wówczas pojawił się *districtus* na określenie jednostek w małej skali, zaś w XIV w. termin ten zastąpił kasztelaninę¹⁰². W odniesieniu do Wielkopolski rosło też w XIII w. używanie terminu *territorium*, nasiliło się w I połowie XIV w. by następnie znów zmaleć¹⁰³. Jak zauważył Antoni Gąsiorowski, w miarę ograniczania funkcji kasztelanów pojawiała się potrzeba zastąpienia tej instytucji nową jednostką administracyjną, tzw. *districtus*, występującą w krajach Europy zachodniej i południowej. Oczywiście trzynasto/szesnastowiecznym powiatem, bo były to nowe jednostki o innych funkcjach¹⁰⁴.

W dokumentach książąt mazowieckich stosunkowo rzadko występowała kasztelaneria, zaś termin *districtus* – podobnie jak w dokumentach małopolskich i wielkopolskich – występował w sensie jednostki terytorialnego podziału, ale często też pojawiał się w przygodnym znaczeniu. Możliwe, że jako jednostka podziału w małej skali pojawił się w dokumencie Konrada księcia krakowskiego i łęczyckiego z 1243 r. dotyczącym nadania dla biskupstwa kujawskiego wsi Siedlce *in districtu Lanchicienssi*¹⁰⁵. *Districtus* miał przede wszystkim służyć lokalizacji. Bolesław książę mazowiecki zezwolił w 1286 r. arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Jakubowi Śwince na bicie monety *in districtu Llouienssi*¹⁰⁶. Jako bliżej nieokreślona „okolica” *districtus* pojawił się: w dokumencie Kazimierza księcia łęczycko-kujawskiego z 1250 r. (*Sobota dictur cum suo districtu*)¹⁰⁷, w akcie z 1274 r. Eufrozyny, księżnej łęczyckiej i kujawskiej (*districtus civitatis*)¹⁰⁸, w dokumencie Leszka Czarnego, księcia krakowskiego,

---

¹⁰¹ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich XIII i XIV w.*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Prawo, nr 110, 1982, s. 46–47; tenże, *Terra w dokumentach małopolskich*, s. 20–21.

¹⁰² K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich*, s. 46.

¹⁰³ Tamże, s. 47.

¹⁰⁴ A. Gąsiorowski, *Districtus w Wielkopolsce początków XIV w. Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej*, RH, t. 32, 1966, s. 91; Z. Morawski, *Funkcje i determinanty podziałów terytorialnych ziem polskich od początków kształtowania się państwa do końca XVIII w.*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Prawo, nr 110, 1982, s. 83–84.

¹⁰⁵ CDMG, 437.

¹⁰⁶ NKDM, nr 76.

¹⁰⁷ KDP, t. II/1, nr 44.

¹⁰⁸ Tamże, t. II/2, nr 258.

sandomierskiego i sieradzkiego z 1287 r. (*in toto districtu villarum*)¹⁰⁹, w dokumencie księcia łęczyckiego Kazimierza dla klasztoru sulejowskiego z r. 1292 (wsie: *Gora, Pusnovo, Campa cum toto districtu suo*)¹¹⁰, w dokumencie Przemysła, księcia kujawskiego i włocławskiego z 1298 r. (*in districtu ville*)¹¹¹ oraz w dokumencie księcia sieradzkiego Leszka, gdzie *villa Sandzyno cum suo districtu* została zwolniona od pewnych powinności¹¹².

Epizodycznie wystąpił w dokumentach potomków Konrada termin *dominium*. Książę łęczycki i kujawski Kazimierz w dokumencie dla biskupa włocławskiego Wolimira z 1266 r. posiadłości swojego syna Siemomysła określił jako *dominium*¹¹³. Sam Siemomysł w dokumencie z 1261 r. dla biskupstwa włocławskiego również wspominał o wsi *in dominio nostro, que Powsino vulgariter appellatur*¹¹⁴. T. Lalik, badając zakres władzy Henryka Sandomierskiego sugerował, że *dominium* to władztwo terytorialne pozbawione częściach uprawnień książęcych, a zwłaszcza prowadzenia samodzielnej polityki i kompetencji natury militarnej¹¹⁵, ale definicja ta dotyczyła dwunastowiecznych realiów. Najprawdopodobniej we wspomnianym dokumencie *dominium* występowało jako synonim *księstwa*. W akcie biskupa włocławskiego Albierza z 1282 r., gdzie na lokalizację wsi Powsino użyto terminu *dominium (Powsino in dominio Cynrensi situatam)* najprawdopodobniej *dominium czerskie* oznaczało księstwo, którym władał Bolesław II¹¹⁶. Używanie *dominium* w znaczeniu księstwa poświadczają dokumenty Leszka Czarnego i Kazimierza, księcia łęczyckiego. Leszek Czarny w akcie z 1273 r. wspominał o posiadłościach *in nostro dominio positorum*¹¹⁷, zaś w dokumencie Kazimierza księcia łęczyckiego z 1292 r., potwierdzającym

---

¹⁰⁹ Tamże, t. 1, nr 67.

¹¹⁰ Tamże, nr 82.

¹¹¹ Tamże, t. II/1, nr 169.

¹¹² DKM, nr 15, s. 53.

¹¹³ KDP, t. II/1, nr 90.

¹¹⁴ Tamże, nr 83.

¹¹⁵ T. Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, w: *Studia Sandomierskie*, pod red. T. Wąsowicz i J. Pazdura, Warszawa 1967, s. 434. Nie zgodził się z tym K. Buczek, twierdząc, że pojęcia *dominum i ducatus* służyły do wskazania pełnej suwerennej władzy książęcej i podległego jej terytorium, zob. K. Buczek, *O dzielnicę księcia Henryka Sandomierskiego*, PH, t. 41, 1970, s. 698.

¹¹⁶ KDP, t. II/1, nr 118.

¹¹⁷ Tamże, nr 100.

przywileje dla klasztoru sulejowskiego, znalazła się wzmianka o *villas in domino nostro sitas*¹¹⁸.

*

Ducatus – principatus – provincia w okresie rozbicia dzielnicowego to jednostki podziału w dużej skali, zaś w powyższych pojęciach zawierają się *castellania – territorium – districtus*¹¹⁹. Odpowiednikiem terminu *ducatus* w znaczeniu odrębnej struktury politycznej, zdaniem K. Orzechowskiego, była w XIII w. *terra*, jednak oznacza ona także jednostkę terytorialnego podziału państwa mniejszą niż *ducatus*¹²⁰. W odniesieniu do ziem Małopolski i Wielkopolski w stosunku do *castellania* i *districtus* daje się zauważyć przemienność nazw¹²¹ zaś *territorium* odegrało między nimi rolę przejściową¹²².

Użyty przez Galla Anonima termin *provincia* funkcjonował po 1138 r., również jako *provincia Mazovie*. Świadczy to o kontynuowaniu podziałów na prowincje z czasów Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego, bowiem pojęcie księstwa dzielnicowego dopiero się kształtowało. *Ducatus Masoviensis*, (ale i *Lanciciensis* oraz *Cuiaviensis*) pojawiło się za czasów Konrada I Mazowieckiego zarówno w szerszym znaczeniu przestrzennym, jak i w znaczeniu najwyższej władzy. Początkowo oznaczało ziemie, które otrzymał ten książę, a później stopniowo po wydzielaniu ziem synom zaczęło oznaczać ich posiadłości i ich władzę książęcą.

W wyniku podziału Polski na dzielnice w 1138 r. powstało Księstwo Mazowieckie, które od połowy XIII w. ulegało dalszym podziałom. Uwidaczniało się to w tytulaturze książąt mazowieckich, gdzie wyróżniane były poszczególne terytoria mazowieckie, np. ziemia czerska, płocka. W okresie panowania Konrada I Mazowsze najczęściej pojawiało się w dokumentach jako *Mazouia*, *ducatus Mazoviensis*, bądź *provincia* lub *terra Mazoviensis*. Po śmierci Konrada jego synowie używali terminu *ducatus*, *terra* mając na myśli swoje dzielnice.

Terra w dokumentach mazowieckich była używana: w znaczeniu księstwa np. *terra Masoviensi*, *terra Lanciensi*, *terra Cujaviensi*; części składowej większej całości politycznej np. *terra Culmensi* (czyli jako jednostka jej terytorialnego podziału); dla oznaczenia położenia określonej

---

¹¹⁸ Tamże, t. I, nr 80.

¹¹⁹ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich*, s. 42.

¹²⁰ Tamże, s. 27, 30.

¹²¹ Tamże, s. 49.

¹²² Tamże, s. 47.

miejsowości; dla określenia zasięgu politycznej władzy panującego oraz w oficjalnej tytulaturze panujących. W tym ostatnim przypadku *ziemia* odzwierciedlała przestrzenny zasięg władzy i miała znaczenie składowej części większej struktury politycznej. *Terra* określała zarówno terytoria stosunkowo obszerne, które w przeszłości były księstwami terytorialnymi, a z czasem stały się jednostkami przestrzennego podziału państwa w większej skali: sieradzka, łęczycka, Kujawy, Mazowsze, jak i terytoria stosunkowo niewielkie, jednostki podziału w małej skali np. ziemia rawska. Regułą było, że nazwę *ziemi* przyjmowało terytorium, w bezpośredniej lub odleglejszej przeszłości wyodrębnione jako polityczna struktura. Terminem *terra* – według K. Orzechowskiego – z czasem objęto obszary mniejsze (kasztelanie), a następnie termin ten zaczął przechodzić na obszary całkiem niewielkie¹²³. Mniej ostre niż w przypadku Małopolski i Wielkopolski, w dokumentach Konrada i jego następców było znaczenie terminów *territorium*, *districtus*, które najczęściej były synonimami okolicy jakiejś miejscowości. Pojęcia oznaczające podziały w małej skali nie są jednoznaczne, raczej są znaczeniowo płynne. Być może sprecyzowanie tych terminów nastąpiło później niż w Małopolsce i Wielkopolsce.

Terminy używane przez Konrada I Mazowieckiego i jego synów obrazują ówczesne podziały administracyjne prowincji mazowieckiej. Konrad otrzymał dzielnicę mazowiecką wraz z Kujawami, w okresie walki o Małopolskę do swego księstwa przyłączył ziemie łęczycko-sieradzka. Z początkiem l. trzydziestych wydzielił dzielnice swoim synom. Ostatecznie Kujawy dostał Kazimierz, Mazowsze z Płockiem Bolesław, zaś po śmierci Konrada Mazowsze południowe z Czerskiem dostało się najmłodszemu synowi, Siemowitowi I. Nomenklatura w dokumentach księcia Konrada i jego potomków obrazuje zachodzące podziały nie tylko w znaczeniu szerszym: podział księstwa Konrada (obejmującego Mazowsze, Kujawy i ziemię łęczycko-sieradzka), ale także jako rozdrabnianie się Mazowsza właściwego.

Der Status des Teilerzogtums von Masowien im Lichte der Urkunden aus dem 13. Jh. (Bezeichnungen: Masovia, ducatus, terra, provincia, territorium, districtus, dominium)

Masowien taucht als eine räumliche Einheit des Piastenstaates zum ersten Mal in der Chronik von Gall Anonymus auf, der die drei *sedes regni*

---

¹²³ Tamże, s. 45.

principales (Breslau, Krakau, Sandomir) sowie die die einzelnen Gebiete (Breslau, Gnesen, Plock) verwaltenden Comes erwähnt. Das Herzogtum Masowien-Kujawien erbte nach dem Tod von Kazimierz Sprawiedliwy (Kasimir dem Gerechten) sein Sohn, Konrad Mazowiecki (von Masowien). Die „Nordpolitik“, die auf die Beherrschung des Preußengebietes abzielte, führte zum Verlust des Landes Dobrin und Löbau, während das Ergebnis der „Südpolitik“ nach dem Tod des Bruders Leszek Biały (des Weißen), die Angliederung des Landes Lenziz an das Teilherzogtum Masowien war.

In der Regierungszeit von Konrad Mazowiecki erscheint Masowien in den Urkunden meistens als *Mazouia*, *ducatu Mazouiensis*, bzw. *provincia* oder *terra Mazoviensis*. Nach Konrads Tod benutzen seine Söhne die Begriffe *ducatu*, *terra* in Bezug auf ihre Gebiete. Weniger scharf sind die Termini *territorium*, *districtu*, die meistens für die Umgebung einer Ortschaft stehen.

In den 30er Jahren teilte Konrad schrittweise die Gebiete seinen Söhnen zu: Kazimierz erhielt Kujawien, Bolesław – Masowien mit Plock, und für den jüngsten Sohn Siemowit I. blieb nach Konrads Tod der südliche Teil Masowiens mit Heiderode (Czersk) übrig. Die Begriffe in den Urkunden des Herzogs Konrad und seiner Söhne spiegeln die stattfindenden Teilungen wider, nicht nur im Rahmen des Konrad-Erbes (Masowien, Kujawien und Land Lenziz – Sieradz), sondern auch die Partikularisierung Masowiens selbst.